

01

Το Κτίριο με Κεντρική Αυλή στο Σίσι, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του. Λήψη από νοτιοανατολικά (©EBSA, N. Kress).

Η ΘΕΣΗ ΚΕΦΑΛΙ ΣΤΟ ΣΙΣΙ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

|| Jan Driessen

*Καθηγητής Ελληνικής Αρχαιολογίας,
UCLouvain, Διευθυντής Βελγικής
Σχολής Αθηνών*

Η αρχαιολογική θέση στο Σίσι, όπως και τα γειτονικά Μάλια, κατοικήθηκε από τα μέσα της 3ης χιλιετίας ως τα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. Πριν όμως τελειώσει ο 14ος αιώνας, το Σίσι έχασε τον κνωσιακό χαρακτήρα του. Η ανασκαφή εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, ενώ κάποια από τα πρωτογενή αρχαιολογικά δεδομένα, όπως το Κτίριο με την Κεντρική Αυλή, μας καλούν να επανεξετάσουμε παγιωμένες απόψεις.

Ο ΜΙΝΩΑΣ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ, ΕΜΠΟΡΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΗΡΑκλειο της Κρήτης, άρχισε να ανασκάπτει στη θέση Κεφάλι στην Κνωσό το 1878. Σύντομα εντόπισε μία αποθήκη γεμάτη με πίθους, αλλά και εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός μεγάλου κτιρίου. Ενώ ο ίδιος δεν μπορούσε να συνεχίσει τις εργασίες, εντούτοις το έργο του τράβηξε την προσοχή διαφόρων ξένων μελετητών. Τελικά όμως ο Arthur Evans ήταν εκείνος που κατάφερε να αγοράσει την έκταση και να αρχίσει ανασκαφές το 1900, αποκαλύπτοντας ό,τι αποκαλείται σήμερα μινωικός πολιτισμός. Η ονομασία «Ανάκτορο του Μίνωα» που δόθηκε στα αρχιτεκτονικά λείψανα στην Κνωσό αποδίδεται στον Καλοκαιρινό. Ωστόσο, ήδη στο παρελθόν, ειδικά με τον Heinrich Schliemann, οι θρύλοι και οι μύθοι ήταν πάντα παρόντες στην ανασύνθεση της ελληνικής πρωτοϊστορίας. Το γεγονός αυτό σπάνια είναι θετικό, γιατί μας αναγκάζει να σκεφτόμαστε ακολουθώντας συγκεκριμένα παραδοσιακά σενάρια τα οποία συχνά δεν αντιστοιχούν στην αρχαιολογική πραγματικότητα. Αν υποθέσουμε ότι κάποιος ανασκάπτει το ανάκτορο ενός βασιλιά γιατί τα έπη συνδέουν τη συγκεκριμένη θέση με κάποιον περίφημο ήρωα, προκύπτει άμεσα μια σειρά προκαταλήψεων που δεν αποκλείεται να αποτελέσουν τροχοπέδη όταν θα πρέπει κανείς να αξιολογήσει τα κατάλοιπα που έχει φέρει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη. Ωστόσο, έχοντας συμπληρώσει περισσότερα από 120 χρόνια μινωικής αρχαιολογίας, μας προσφέρεται πλέον μία μοναδική δυνατότητα: με βάση δεκάδες ανασκαφές και πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα, είμαστε σε θέση να αναλύουμε σε βάθος εδραιωμένες απόψεις και να αποφασίζουμε αν κάποιες υποθέσεις που διατυπώθηκαν στο ήδη μακρινό παρελθόν εξακολουθούν να ευσταθούν. Μια τέτοιου είδους εξέταση συνιστά τη βάση του Αρχαιολογικού Προγράμματος Σισίου (εικ. 2). Δεδομένου ότι πολλοί οικισμοί της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, που αφορούν τον μινωικό πολιτισμό, έχουν ανασκαφεί σε εποχές κατά τις οποίες η καταγραφή και οι μέθοδοι ανάλυσης βρίσκονταν ακόμη στα σπάργανα, είχαμε την ελπίδα ότι η εξέταση μιας θέσης που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από ένα μείζον ανάκτορο θα παρείχε νέα στοιχεία με βάση τα οποία θα μπορούσαμε να επανεκτιμήσουμε παλαιά δεδομένα και ερμηνείες.

Η αρχαιολογική θέση στο Σίσι (εικ. 3), το λεγόμενο *Κεφάλι του Αγίου Αντωνίου*, γνωστή στην περιοχή με το όνομα *Μπούφος*, βρίσκεται σε απόσταση 3 χιλιομέτρων ανατολικά του ανακτορικού κέντρου των Μαλίων. Εκεί, μετά τον εντοπισμό των ανακτόρων της Κνωσού και της Φαιστού το 1900, ο Ιωσήφ Χατζιδάκης βρήκε το τρίτο μινωικό ανάκτορο το οποίο στη συνέχεια ανασκάφηκε από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών. Ο λόφος, που μνημονεύεται για πρώτη φορά από αρχαιολόγους της ίδιας Σχολής, οι οποίοι επεσήμεναν την ύπαρξη οστράκων κεραμικής και τοίχων στη θέση Κεφάλι, ερευνήθηκε συνοπτικά από τον επίτιμο έφορο Ανατολικής Κρήτης Κωστή Δαβάρρα στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Οι έρευνες αυτές ήταν αρκετές ώστε να ξεκινήσει η απαλλοτρίωση και η προστασία της περιοχής, καθότι είχε θεωρηθεί προνομιακή τουριστική τοποθεσία. Το έργο αυτό ολοκληρώθηκε με επιτυχία το 1996 υπό τη διεύθυνση της Βίλλυς Αποστολάκου, η οποία κάλεσε τον γράφοντα να διεξαγάγει έρευνα στη θέση για λογαριασμό της Βελγικής Σχολής Αθηνών το 2006. Αντί για γεωφυσική έρευνα μικρής έκτασης, επιλέξαμε να πραγματοποιήσουμε

02

Χάρτης της Κρήτης όπου δηλώνονται οι μινωικές θέσεις, μεταξύ άλλων και το Σίσι (©ΕΒΣΑ, S. Déderix).

03

Αεροφωτογραφία της αρχαιολογικής θέσης στο Σίσι. Ο βορράς βρίσκεται στα δεξιά της φωτογραφίας. Κοντά στη θάλασσα, διακρίνονται τα ταφικά κτίσματα του νεκροταφείου, ενώ στο πρώτο άνηδρο υπάρχουν οικίες που ανήκουν στη Νεοανακτορική περίοδο. Η κορυφή του λόφου φέρει ένα μεγάλο οικιστικό συγκρότημα των προχωρημένων φάσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού καθώς και ένα κτίριο με κεντρική αυλή, στα αριστερά, δίπλα στον σύγχρονο δρόμο (©ΕΒΣΑ, N. Kress).

03

04

05

04
Ομαδική φωτογραφία του προσωπικού της ανασκαφής του 2019 (©EBSA, G. McGuire).

05
Αεροφωτογραφία του μικρού οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Διακρίνονται διάφορα δωμάτια και λίθινα θρανία, που πιθανώς ανήκαν σε τουλάχιστον δύο διαφορετικές οικίες. Το Δωμάτιο 10.22, ωστόσο, χρονολογείται στη Νεοανακτορική περίοδο (©EBSA, Q. Letesson, N. Kress).

τομές μεγάλης κλίμακας στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Από το 2007 μέχρι σήμερα, διεξήχθησαν έρευνες στη διάρκεια 10 ανασκαφικών περιόδων από μία μεγάλη ομάδα αρχαιολόγων, ειδικών επιστημόνων και φοιτητών, προερχόμενων από πολλές και διαφορετικές χώρες, με την παράλληλη βοήθεια ικανού εργατικού δυναμικού από τους ντόπιους (εικ. 4). Πολλοί ειδικοί επιστήμονες συμμετέχουν στην επεξεργασία, τη μελέτη και τη δημοσίευση των ευρημάτων και το παρόν άρθρο είναι ένας μικρός φόρος τιμής σε όλους εκείνους που κατέστησαν δυνατή την εργασία μας. Οικονομική βοήθεια γι' αυτό το μακροπρόθεσμο πρόγραμμα δόθηκε από το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας, το Université Catholique de Louvain, τη Fédération Wallonie-Bruxelles, τη Loeb Classical Library, το Ίδρυμα Rust Family, το Fonds de la Recherche Scientifique, καθώς και από μια σειρά ιδιωτών υποστηρικτών, στους οποίους είμαστε ιδιαίτερα ευγνώμονες, όπως επίσης και στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και στην τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση της Χρύσας Σοφιανού. Παράλληλα, με τη βοήθεια του δημάρχου Αγίου Νικολάου, Αντώνη Ζερβάκη, προσπαθούμε να μετατρέψουμε ένα παλιό, εγκαταλελειμμένο σχολείο στο χωριό Βραχάσι σε κέντρο έρευνας και προετοιμάζουμε το σχέδιο ανάπτυξης της θέσης

ώστε στο εγγύς μέλλον να καταστεί επισκέψιμη στους τουρίστες. Εκτενείς πληροφορίες υπάρχουν στην ιστοσελίδα μας www.sarpedon.be, όπου παρουσιάζεται η εργασία των διαφόρων ειδικών επιστημόνων, ή στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, πέντε από τις οποίες έχουν ήδη εκδοθεί.

Η αρχαιολογική θέση στο Σίσι αφορά ένα μικρό παράκτιο ύψωμα (30 στρέμματα, ύψος 21 μ.) με παραλίες εκατέρωθεν (βλ. επίσης εικ. 3). Λόγω των απόκρημνων πρανών του λόφου και του γεγονότος ότι βρίσκεται απέναντι από τις κύριες χερσαίες οδούς προς την ανατολική Κρήτη, σε αμφότερες τις πλευρές του όρους Ανάβλοχος, είχε μια προνομιακή στρατηγική θέση, γεγονός που πιθανώς εξηγεί τη μακρόχρονη εγκατάσταση στον χώρο, καθώς, όπως και τα Μάλια, το Κεφάλι κατοικήθηκε από τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. ως τα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ. Καθ' όλη αυτή την εγκατάσταση, διάρκειας 1.300 ετών, η θέση φαίνεται ότι ακολούθησε από αρκετά κοντά την ιστορία των γειτονικών Μαλίων. Πράγματι, τα Μάλια για το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μακράς περιόδου παρέμειναν το κυρίως κέντρο της περιοχής. Αλλά ενίοτε οι αρχαιολογικές πληροφορίες που αποκτούμε από το Σίσι μάς επιτρέπουν να καλύψουμε κάποια κενά στις γνώσεις μας ή να δούμε την τοπική ιστορία υπό ένα νέο, διαφορετικό πρίσμα.

06

Αεροφωτογραφία της Δυτικής Πτέρυγας του Κτιρίου με Κεντρική Αυλή στο Σίσι: Ο μνημειακός τοίχος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού διακρίνεται στα αριστερά, με προσανατολισμό που διαφέρει από εκείνον των νεοανακτορικών λαξευτών προσόψεων που σχηματίζουν ορθογώνιο περίγραμμα. Οι τοίχοι που ακολουθούν τον

ίδιο προσανατολισμό με τον αναλημματικό τοίχο επίσης χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αμέσως στα δεξιά της νότιας λαξευτής πρόσοψης υπάρχει μία ημικυκλική λεκάνη απορροής υδάτων όπου εναποτέθηκαν χιλιάδες αγγεία πόσης κατά τη Νεοανακτορική περίοδο (©EBSA, N. Kress).

Γύρω στο 2600 π.Χ., ένας οικισμός με πυκνόκτιστες οικίες ιδρύθηκε στο νότιο τμήμα της κορυφής του λόφου στο Σίσι (εικ. 5). Κάθε οικία περιλάμβανε πολλά μικρά δωμάτια, μερικά με λιθόκτιστα θρανία, που χρησιμοποιούνταν ίσως ως χώροι ύπνου ή εργασίας. Όλα τα δωμάτια απέδωσαν μεγάλη ποσότητα αγγείων και εργαλείων από οψιανό, που υποδηλώνουν επαφές με άλλα μέρη του νησιού και με τη Μίλο. Οι ανεσκαμμένοι οικισμοί αυτής της πρώιμης περιόδου παραμένουν σπάνιοι, αν και κάποιο υλικό επιφανείας, δηλωτικό της ύπαρξης μικρών περιοχών κατοίκησης, έχει επίσης εντοπιστεί στα Μάλια και σε άλλες θέσεις κατά μήκος της ακτής, βόρεια και νότια από το Σίσι. Αυτοί οι μικροί οικισμοί φαίνονται παρόμοιοι, με εξαίρεση το γεγονός ότι, με βάση τα σημερινά δεδομένα, μόνο στα Μάλια και στο Σίσι κατασκευάζονται μικρές ταφικές δομές σε μορφή οικίας. Στο Σίσι, κάτι τέτοιο διαπιστώθηκε στο βόρειο έξαρμα του λόφου Κεφάλι, κοντά στη θάλασσα. Πρόκειται για ομαδικούς τάφους, υπό την έννοια ότι μέσα σε αυτούς ενταφιάζονταν πολλές γενιές. Περιστασιακά, όταν οι τάφοι ήταν υπερπλήρεις, επιλέγονταν κάποια κρανία και οστά και εναποτίθεντο σε παρακείμενα ειδικά λίθινα κιβώτια. Παρόμοιοι τάφοι και πρακτικές, σε παρόμοιες θέσεις και με παρόμοιες σχέσεις με τον κυρίως οικισμό, υπάρχουν επίσης στα Γουρνιά, στον Μόγλο, στον Πετρά και στο Παλαίκαστρο, θέσεις όλες στην ανατολική Κρήτη. Άλλου απαντούν κυκλικό ή άλλου είδους τάφοι, συνεπώς η παρουσία ενός παρόμοιου τύπου τάφου μπορεί να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ευρύτερης πολιτιστικής ενότητας στο ανατολικό τμήμα του νησιού.

Ο μικρός οικισμός στο Σίσι φαίνεται να εγκαταλείπεται αιφνίδια και, όταν σημειώνεται επανεγκατάσταση, φαίνεται πως έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές αλλαγές με ένα κοινωνικό άλμα, γύρω στο 2500 π.Χ., που δείχνει να είναι σημαντικό. Σε αυτή τη φάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που χαρακτηρίζεται από κεραμική διακοσμημένη με ερυθρές, καστανές και πορτοκαλόχρωμες κηλίδες κατά τον Ρυθμό της Βασιλικής, παρατηρείται μια συγκέντρωση της κατοίκησης σε λιγότερους αλλά μεγαλύτερους οικισμούς, όπως στα Μάλια και στο Σίσι. Επίσης, ανεγείρονται αρχιτεκτονικά συγκροτήματα πολύ καλύτερης ποιότητας και μεγαλύτερου μεγέθους, όχι μόνο σε θέσεις όπου πρόκειται να οικοδομηθούν τα μεταγενέστερα ανάκτορα, όπως στην Κνωσό, στη Φαιστό και στα Μάλια, αλλά και σε άλλες θέσεις όπως στο Παλαίκαστρο, στη Βασιλική και στο Σίσι. Στη θέση Κεφάλι, οι αρχαιολογικές βυθοσκοπήσεις αποκάλυψαν ενδειξείς κατοίκησης σε όλη την έκταση της κορυφής καθώς και έναν μεγάλο αναλημματικό τοίχο ανδρίου από μεγαλιθικούς δόμους, με κατεύθυνση βορρά-νότου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της κορυφής (εικ. 6). Σε αυτόν τον εντυπωσιακό τοίχο εδραζόταν μια σειρά μικρών δωματίων και διαδρόμων, ενώ τόσο ο αναλημματικός τοίχος όσο και τα δωμάτια τελικά ενσωματώθηκαν σε ένα μεγάλο αρχιτεκτονικό συγκρότημα με κεντρική αυλή περίπου 1.000 χρόνια αργότερα. Είναι πιθανό ότι, ήδη σε αυτή την προδρομική μορφή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, το κτίριο περιλάμβανε αυλή. Ωστόσο, αυτό το πρώιμο μνημειώδες κτίριο απέδωσε λεπτότεχνη κεραμική, έναν ληνό, λίγα αποσπασματικά αντικείμενα από έλασμα χρυσού αλλά και άφθονους πυρήνες από κέρατα αίγας και μεγάλες ποσότητες οψιανού, όλα δηλωτικά της ύπαρξης ενός εργαστηρίου, όπως επίσης και ένα εμπιέστο

σφράγισμα. Όλα αυτά ίσως να συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι το μνημειακό κτίριο στη θέση Κεφάλι προσέλκυσε, μεταξύ άλλων, μία κοινότητα ευρύτερη από εκείνη που κατοικούσε στον λόφο. Μπορεί τα Μάλια να ήταν ο μείζων οικισμός της περιοχής, αλλά αυτό ίσως να αφορούσε μια περίοδο κατά την οποία οι δύο θέσεις βρίσκονταν σε ανταγωνισμό. Κατά συνέπεια, η καταστροφή του οικισμού στο Σίσι από πυρκαγιά μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα αυτού του ανταγωνισμού σε τοπικό επίπεδο. Ενώ τα Μάλια αναπτύσσονταν με αμείωτη ένταση, αποτελώντας σαφώς το βασικό κέντρο της περιοχής κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, και εξελίχθηκαν σε ολόκληρη πόλη με πολλά δημόσια κτίρια, ο οικισμός στη θέση Κεφάλι συνέχισε να κατοικείται σε πολύ μικρότερη κλίμακα από ό,τι στο παρελθόν. Ο υλικός του πολιτισμός τώρα ακολουθεί κατά πόδας εκείνον των γειτονικών Μαλιών. Μερικά από τα οικιστικές χρήσεις κτίριά του φαίνεται ότι είχαν τοίχους και δάπεδα επενδεδυμένα με κονίαμα και επιζωγραφισμένα, ενώ συνεχίστηκε και η χρήση του νεκροταφείου: ένας μεγάλος τάφος σε μορφή οικίας, ορατός από την κορυφή του λόφου, κατασκευάστηκε στο βορειοδυτικό παράλιο άκρο. Και αυτός χρησιμοποιήθηκε ως ομαδικός τάφος αλλά κάποια αντικείμενα — χρυσός ήλος και ενώτιο, ένα λίθινο αγγείο, μερικές ψήφοι και ένας σφραγιδολίθος — παραπέμπουν στη γενικότερη ευημερία του οικισμού. Το νεκροταφείο επίσης συνέχισε να χρησιμοποιείται ως χώρος τελετουργιών και νεκροδείπνων αλλά, πριν από το τέλος της ίδιας περιόδου, όλοι οι τάφοι σε μορφή οικίας είχαν μετατραπεί σε ερείπια και λειτουργούσαν ως χώροι ταφής όπου τοποθετούνταν απλοί εγχυτρισμοί σε πίθους. Ωστόσο, πριν από την εκπνοή της Μέσης Εποχής του Χαλκού, το νεκροταφείο είχε εγκαταλειφθεί. Την ίδια περίοδο, τα γειτονικά Μάλια κάπκαν ολοσχερώς και πιθανώς λεπλατίθηκαν, ενώ και το Σίσι φαίνεται να υπέστη δεινά.

Ενώ τα αρχαιολογικά στοιχεία από τα Μάλια γύρω στο 1700/1650 π.Χ. παραμένουν σχετικά περιορισμένα, με την έναρξη της Νεοανατολικής περιόδου ανεγέρθηκαν πολλά νέα κτίρια στο Σίσι. Ένα στιβαρό κυκλώπειο τείχος κατασκευάστηκε στους πρόποδες του λόφου, στο σημείο όπου υπήρχε ευκολότερη πρόσβαση, και στην κορυφή του αναπτύχθηκε ένας νέος οικισμός που κατέλαβε μεγάλη έκταση. Επίσης, φαίνεται ότι ήδη σε αυτή την πρώιμη φάση, αλλά και κατά τη διάρκεια της Μέσης Εποχής του Χαλκού, κατασκευάστηκε ένα κτιριακό συγκρότημα δομημένο γύρω από μια κεντρική αυλή σε φυσική κοιλάδα του βράχου στο νοτιοανατολικό τμήμα της κορυφής, ενσωματώνοντας, αλλά αφήνοντας πάντα ορατό, τον μεγαλιθικό αναλημματικό τοίχο του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Σε αυτό το στάδιο, η αυλή ενδέχεται να είχε πλάτος περίπου 12 μέτρα και μήκος 20 μέτρα. Οι προσόψεις των νέων κτιρίων, που πλαισίωναν την αυλή, αυτή τη φορά ήταν λιξευτές από ψαμμίτη λίθο, όπως διακρίνεται στην εικόνα 6, εδραζόμενο πάνω σε λιθόπλινθους από ασβεστόλιθο. Το λατομείο εξόρυξης αυτών των δόμων ψαμμίτη εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 2 χιλιομέτρων ανατολικότερα, κατά μήκος της ακτής. Λιθόστρωτοι διάδρομοι επιμελούς κατασκευής οδηγούσαν απευθείας στην αυλή στη βόρεια, ανατολική και δυτική πλευρά, αλλά η νότια πλευρά της παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ελεύθερη, παρέχοντας στην αυλή την όμορφη θέα στον ορεινό όγκο

07α

07α-γ

Τελετουργικός εξοπλισμός στην κεντρική αυλή του Κτιρίου με Κεντρική Αυλή στο Σίσι. α: Πιθανά κέρατα καθοσιώσεως, μπροστά από τη λιθόστρωτη δυτική είσοδο, β: άνω επιφάνεια κέρνου με περ. 30 κοιλότητες, γ: κυκλική κατασκευή από ψημένο πηλό που ερμηνεύεται ως βωμός θυσιών (©EBSA, J. Driessen).

07β

07γ

08

08
 Αεροφωτογραφία του νεοανακτορικού τάφου σε μορφή οικίας. Το τμήμα του στην κορυφή απέδωσε κυρίως εγχυτρισμούς σε πίθους, ενώ οι υποκείμενοι χώροι χρησιμοποιούνταν για ταφικές τελετουργίες. Εντός των τελευταίων, ορατός στην κάτω αριστερή γωνία διακρίνεται ο λακκοειδής τάφος με τον σκελετό που απεικονίζεται στην εικόνα 9 (©EBSA, N. Kress).

09
 Λακκοειδής τάφος γυναίκας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, λήψη από ανατολικά (©EBSA, J. Driessen).

10
 Αεροφωτογραφία του κτιριακού συγκροτήματος της προχωρημένης Ύστερης Εποχής του Χαλκού (©EBSA, N. Kress). Η μεγάλη αίθουσα με τις δύο λίθινες βάσεις κίωνων διακρίνεται στο κέντρο της εικόνας.

της Σελένας. Μία λεκάνη απορροής υδάτων τοποθετήθηκε νότια της δυτικής πτέρυγας. Η κεραμική που βρέθηκε αυτή τη φορά, τόσο στο μνημειακό συγκρότημα όσο και στον οικισμό, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με εκείνη της Κνωσού και άρα υπάρχει η πιθανότητα το κτιριακό συγκρότημα να αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής της κνωσιακής ελίτ προκειμένου να επιβάλει την εξουσία της στην περιοχή. Ωστόσο, πολύ σύντομα ο οικισμός επλήγη σοβαρά από σεισμό, ενώ παρόμοιες φθορές από σεισμό έχουν παρατηρηθεί τόσο στην Κνωσό όσο και στα Ανεμόσπλια Αρχανών. Κάποιες οικίες στο Σίσι καταστράφηκαν, εγκαταλείφθηκαν σε ερειπιώδη κατάσταση και έπρεπε να αντικατασταθούν από νέες. Το μνημειακό συγκρότημα αποκαταστάθηκε και επεκτάθηκε σημαντικά, με τον διπλασιασμό του μεγέθους της αυλής, που έφτασε σε μήκος τα 33 μέτρα (εικ. 1). Για την επέκταση αυτή απαιτήθηκε η κατασκευή ενός μνημειώδους αναλημματικού τοίχου, εδραζόμενου σε μια σειρά από υπόγειους χώρους στη νότια πλευρά του λόφου. Παρ' όλα αυτά, διατηρήθηκε η ελεύθερη θέα προς τον ορεινό όγκο της Σελένας. Ολόκληρο το κτιριακό συγκρότημα φαίνεται ότι επενδύθηκε από κονίαμα, ενίοτε με γραπτά διακοσμητικά μοτίβα. Σε αυτή τη φάση υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις για τη διεξαγωγή τελετών και τελετουργιών στο συγκρότημα, με μία κυκλική κατασκευή από ψημένο πηλό, πιθανώς βωμό, και έναν ευμεγέθη λίθο με κυκλικές κοιλότητες στην άνω επιφάνεια, που έχει ερμηνευτεί ως κέρνος (εικ. 7β-γ). Μπροστά στη λιθόστρωτη δυτική είσοδο προς την αυλή, υπάρχουν επίσης μερικοί όρθιοι λίθοι, οι οποίοι ερμηνεύονται ως τμήματα κεράτων καθοσιώσεως (εικ. 7α), ένα μινωικό θρησκευτικό σύμβολο που απαντά και σε άλλα μνημειακά κτίρια. Η ίδια η αυλή, η οποία επενδύθηκε επιμελώς με κονίαμα, φαίνεται ότι επίσης χρησιμοποιήθηκε για κοινωνικές συναθροίσεις και γεύματα, τα παρελκόμενα των οποίων εναποτέθηκαν στην αχρηστευμένη πια λεκάνη απορροής υδάτων της δυτικής πτέρυγας, που διακρίνεται στις εικόνες 1 και 6. Δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος παραγωγής, αποθήκευσης ή άσκησης διοίκησης στο κτιριακό συγκρότημα, ενώ όλα τα άλλα μείζονα ανακτορικά κτίρια έχουν τέτοιου είδους ενδείξεις. Αυτό μπορεί μόνο να σημαίνει ότι το κτιριακό συγκρότημα στο Σίσι δεν λειτουργούσε με τρόπο παρόμοιο με εκείνα τα κτίρια και ήταν συγκριτικά περιορισμένης εμβέλειας, η οποία μάλλον αφορούσε συγκεκριμένα τελετές και τελετουργίες. Αν αυτή η ερμηνεία είναι σωστή, εισάγει μία λειτουργική κατηγοριοποίηση μεταξύ των ανακτορικών συγκροτημάτων, οι συνέπειες της οποίας μπορεί να είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς υποδηλώνει ότι ενδέχεται να μην είχαν όλα τα ανακτορικά κέντρα πανομοιότυπες λειτουργίες. Η παρουσία ενός κτιρίου με κεντρική αυλή, ωστόσο, φαίνεται να υποδηλώνει ότι οι κοινωνικές συναθροίσεις ήταν θεμελιώδους σημασίας, ακόμα και σε έναν σχετικά μικρό οικισμό.

Ο οικισμός στη θέση Κεφάλι πλέον έχει αναπτυχθεί ως χαμηλά στις πλευρές του λόφου και γνωρίζει τη μέγιστη επέκτασή του. Οι οικίες στην κορυφή του λόφου, αν και κατεστραμμένες σε μεγάλο βαθμό λόγω μεταγενέστερης εγκατάστασης, φαίνεται ότι είχαν αρκετά μεγάλες διαστάσεις, επιμελή κατασκευή και κοσμούνταν με έγχρωμο κονίαμα. Μερικές απέδωσαν λεπτότεχνη κεραμική, λίθινα αγγεία και σφραγιδολίθους. Οι οικίες στα χαμηλότερα άνητρα ήταν πιο ταπεινές αλλά πε-

ριλάμβαναν ενδείξεις οινοποιίας και κλωστοϋφαντουργίας. Ένας τάφος σε μορφή οικίας (εικ. 8) αυτής της φάσης κατασκευάστηκε επίσης στο χαμηλότερο άνδρηρο, σε άμεση γειτνίαση με την οικιστική περιοχή. Με γυγυρισμούς σε πίθους εντός του τάφου και σημεία τέλεσης νεκρόδειπνων γύρω του, στον τάφο είναι σαφές ότι ακολουθήθηκαν οι παλαιότερες πρακτικές. Τα νεοανακτορικά ταφικά κτίρια εξακολουθούν να είναι σπάνια στην Κρήτη. Συνεπώς, ο τάφος σε μορφή οικίας στο Σίσι συμβάλλει σημαντικά στις σχετικές μας γνώσεις. Ωστόσο, τόσο αυτός ο τάφος όσο και το μνημειακό κτιριακό συγκρότημα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν κατά την έκρηξη της Σαντορίνης γύρω στο 1550 π.Χ., καθώς εντοπίστηκε ηφαιστειακή τέφρα σε μερικά από τα ερείπια. Ο οικισμός επίσης υπέστη φθορές αλλά επιβίωσε σε μικρότερη κλίμακα ώσπου καταστράφηκε εκ νέου, από πυρκαγιά αυτή τη φορά, γύρω στο 1450 π.Χ. Αυτή είναι, λίγο ως πολύ, η στιγμή κατά την οποία όλα τα ανάκτορα και οι οικισμοί της Κρήτης, εκτός από το ανάκτορο της Κνωσού, καταστράφηκαν από πυρκαγιά και οι μελετητές διερωτώνται αν και κατά πόσον αυτό ήταν αποτέλεσμα εσωτερικής διαμάχης, μυκηναϊκής εισβολής από την ηπειρωτική Ελλάδα ή φυσικής καταστροφής. Γεγονός παραμένει ότι οι μέρες της πραγματικής ακμής της μινωικής Κρήτης είχαν λάβει τέλος και σταδιακά το νησί άλλαξε χαρακτήρα.

Παρόμοιες αλλαγές επηρέασαν και τον οικισμό στη θέση Κεφάλι στο Σίσι και ίσως η μεγαλύτερη μεταβολή που παρατηρείται αμέσως μετά τις καταστροφές του 1450 π.Χ. να αφορά στα ταφικά έθιμα. Τον ατομικό ενταφιασμό, όπως επικρατούσε ήδη στην ηπειρωτική Ελλάδα αλλά όχι ακόμα στο νησί, οι Κρητικοί, με τη σειρά τους, τον υιοθέτησαν σε λακκοειδείς, θαλαμοειδείς και θολωτούς τάφους. Στο Κεφάλι, αποκαλύφθηκε ένας από αυτούς τους λακκοειδείς τάφους, που περιεί-

χε τον σκελετό μιας γυναίκας, κτερισμένης με μερικά αγγεία, ένα περιδέραιο αποτελούμενο από 30 χρυσές ψήφους και ένα χάλκινο κάτοπτρο (εικ. 9). Αν και ενδέχεται να πρόκειται για μια γυναίκα της περιοχής —ο τάφος της ενσωματώθηκε στα ερείπια του νεοανακτορικού τάφου σε μορφή οικίας αλλά η ανάλυση του DNA στο μέλλον ίσως να μας βοηθήσει να το διευκρινίσουμε—, ενταφιάστηκε σύμφωνα με τα νεοεισαχθέντα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα, όπως συνέβαινε στην Κνωσό, στις Αρχάνες και στα Χανιά την ίδια ακριβώς περίοδο, γύρω στο 1400 π.Χ. Πιθανόν η γυναίκα να έζησε στον μικρό, οχυρωμένο οικισμό που ιδρύθηκε πάνω στα ερείπια των προηγούμενων περιόδων στην κορυφή του λόφου Κεφάλι. Η κεραμική που βρέθηκε σε αυτό τον οικισμό είναι αποκλειστικά κνωσιακή και ένα μικρό όστρακο με επιγραφή σε Γραμμική Β που εντοπίστηκε στον λόφο φαίνεται να υποδηλώνει ότι η θέση ανήκε στο λεγόμενο «μυκηναϊκό» κνωσιακό βασίλειο, το οποίο, συγκεκριμένα, κάλυπτε την κεντρική και δυτική Κρήτη. Αυτό το κνωσιακό βασίλειο, ωστόσο, μπορεί να ήταν βραχύβιο καθώς, πριν από το τέλος του 14ου αιώνα π.Χ., το Σίσι χάνει τον κνωσιακό του χαρακτήρα και στο εξής ακολουθεί τη δική του πορεία. Πιθανότατα το γεγονός αυτό αποτελούσε συνέπεια της καταστροφής του ανακτόρου της Κνωσού από πυρκαγιά. Στη συνέχεια, ένα πολύ μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, που περιλάμβανε περισσότερα από 30 δωμάτια, ανεγέρθηκε πάνω στα ερείπια των προηγούμενων περιόδων στην κορυφή του λόφου Κεφάλι (εικ. 10). Με μία εντυπωσιακή κλειστή δυτική πρόσοψη από μεγάλους δόμους κροκαλοπαγούς λίθου που ακολουθούσαν την κορυφογραμμή του λόφου από βορρά προς νότο, το κτιριακό συγκρότημα είχε την όψη οχυρωμένου φρουρίου. Στο εσωτερικό, αποτελούνταν από μία βόρεια και μία νότια πτέρυγα, με μικρή αυλή ανάμεσά τους, ενώ η κύρια

11
Το ιερό, από νότια, με τον τελετουργικό εξοπλισμό κατά χώραν, μεταξύ άλλων ένα σωληνοειδές αγγείο με πλαστικά φίδια και ένα μεγάλο κέλυφος από τρίτωννα (©EBSA, F. Gaignerot).

12
Στρατιωτικός εξοπλισμός που παρέμεινε στον λόφο Κεφάλι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταξύ άλλων αγκαθωτό συρματόπλεγμα, σφαίρες και караβάνα. Ένα βλήμα όλμου, το οποίο δεν απεικονίζεται, απομακρύνθηκε από τον Ελληνικό Στρατό (©EBSA, F. Gaignerot).

12

πρόσβαση πρέπει να γινόταν από τα ανατολικά, μέσω αυλής και πρόπυλου. Το τελευταίο οδηγούσε σε μία μεγάλη αίθουσα με δύο κίονες, πλαισιωμένη από διάφορα δωμάτια, μεταξύ αυτών μια κουζίνα, ένα λουτρό και αποθηκευτικούς χώρους. Σε άλλο σημείο αυτής της βόρειας πτέρυγας υπήρχε μία ευρύχωρη αίθουσα με εστία μεταξύ των δύο κίωνων και μαγειρικά σκεύη που εντοπίστηκαν κατά χώραν. Πλησίον υπήρχε ένα μικρό ιερό με τα τελετουργικά του αντικείμενα, μεταξύ άλλων ένα μεγάλο κέλυφος τρίτωννα και δύο σωληνοειδή αγγεία με πλαστικά φίδια, που εντοπίστηκαν κατά χώραν (εικ. 11), καθώς και ένα εργαστήριο κλωστοϋφαντουργίας με περισσότερα από 55 υφαντικά βάρη. Υποθέτουμε ότι οι δύο διαφορετικές αίθουσες θα εξυπηρετούσαν άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα. Η αυλή μεταξύ της βόρειας και της νότιας πτέρυγας επικοινωνούσε με μία μικρή κουζίνα όπου βρέθηκαν ένας φούρνος και μία εστία, καθώς και πολλά αποθηκευτικά αγγεία, ενώ στην ίδια την αυλή εντοπίστηκαν υπολείμματα γέυματος. Η νότια πτέρυγα ήταν προορισμένη για την αποθήκευση και την παραγωγή. Το κτιριακό συγκρότημα καταστράφηκε, πιθανώς από σεισμό ο οποίος προκάλεσε πυρκαγιά στη νότια πτέρυγα. Η καταστροφή ήταν αρκετά μεγάλη ώστε να προκαλέσει την εγκατάλειψη της νότιας πτέρυγας καθώς και πολλών δωματίων στη βόρεια πτέρυγα, κάποια άλλα, όμως, καθαρίστηκαν και η κατοίκηση συνεχίστηκε, αν και μόνο για μια σύντομη περίοδο. Για κάποιο λόγο, που παραμένει άγνωστος, η θέση Κεφάλι εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος του 13ου αιώνα π.Χ., όπως και πολλοί άλλοι οικισμοί, συμπεριλαμβανομένου εκείνου των Μαλιών. Είναι πολύ πιθανό οι παράκτιοι πληθυσμοί να εγκαταστάθηκαν πλέον στην παρακείμενη οροσειρά του Ανάβλοχου όπου η ιστορία συνεχίστηκε. Τα ερείπια στη θέση Κεφάλι στο Σίσι σταδιακά καλύφθηκαν από χώμα και, αν και

σημειώνονται σποραδικές επισκέψεις, ο λόφος δεν θα αποτελέσει ποτέ πια χώρο εκτεταμένης κατοίκησης. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής επέλεξαν τον λόφο λόγω της στρατηγικής του θέσης, τόσο ως τοποθεσία προστασίας των ακτών για να αποτρέψουν εχθρικές αποβάσεις, όσο και για να ελέγχουν τις μετακινήσεις από την κεντρική προς την ανατολική Κρήτη. Η σημαντική ποσότητα στρατιωτικού εξοπλισμού που έχει παραμείνει στη θέση μαρτυρεί την παρουσία τους (εικ. 12).

Οι ανασκαφές στη θέση Κεφάλι στο Σίσι έχουν βελτιώσει κατά πολύ την εικόνα μας, σε τοπικό επίπεδο, για την Κρήτη κατά την Εποχή του Χαλκού σε ό,τι αφορά τους ελάσσονες μινωικούς οικισμούς και τη διαχρονική αλληλεπίδραση μεταξύ θέσεων διαφορετικού μεγέθους. Επίσης, μας έχουν προσφέρει νέες συναρπαστικές πληροφορίες για λιγότερο τεκμηριωμένες περιόδους, όπως είναι η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οι αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου και η προχωρημένη Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Και ακόμα πιο σημαντικό, μας παρείχαν πρωτογενή αρχαιολογικά δεδομένα, όπως τον οικισμό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, τον νεοανακτορικό τάφο σε μορφή οικίας και το Κτίριο με την Κεντρική Αυλή, που μας αναγκάζουν να επανεξετάσουμε τις υπάρχουσες υποθέσεις και τις εδραιωμένες απόψεις. Επίσης, καταδεικνύουν τη ζωτικότητα της μινωικής αρχαιολογίας 120 και πλέον χρόνια από τότε που ο Καλοκαιρινός εγκαινίασε μια νέα περίοδο και έναν νέο πολιτισμό στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Βιολέττα Ζεύκη